

ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

1. Політика як суспільне явище. Політична система: сутність, структура, функції.

2. Типи політичних системи. Політична система України.

3. Політичні партії. Опозиція. Лобізм.

4. Політична еліта та політичне лідерство.

1. Політика як суспільне явище. Політична система: сутність, структура, функції

Політика як суспільне явище – це сфера відносин між класами, націями, великими соціальними групами стосовно державної влади та управління, а також відносин між державами на міжнародній арені. Політика у широкому, філософському, розумінні є системою дій, спрямованих на досягнення певної мети, а також створення умов, які сприяють оптимальній реалізації інтересів суб'єктів політичної дії - людини, організації, об'єднання, партії, держави та ін. Політику як складне і багатогранне суспільне явище вивчають такі суспільні науки, як політична соціологія, політична географія, політична антропологія, політична психологія та ін. Кожна з них по-своєму намагається відповісти на питання, що таке політика як суспільне явище, як вона виникає та впливає на життя людей.

Світ політичного – це складний і багатоликий комплекс явищ, інститутів, відносин, процесів. Він охоплює багато сфер, зокрема державно-правову, партійну, виборчу, механізми прийняття рішень, зіткнення інтересів різних груп. Центром світу політичного є держава та владні відносини.

Кожне суспільство складається з досить складних підсистем (виробничої, соціальної, духовної та ін.), які характеризуються притаманними лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами, цілями. Виробнича підсистема забезпечує матеріальну основу життя суспільства. Соціальна і духовна, формуючи громадянське суспільство, сприяють нормальному функціонуванню різних соціальних інститутів. Політична підсистема покликана створювати сприятливі умови для ефективної діяльності суспільної системи, для реалізації інтересів усіх соціальних груп. Ця складова суспільства теж має складну ієрархічну побудову, взаємодіючи з іншими складовими, тобто є системою.

Політична система складається із законодавчої, судової, виконавчої систем, центральних, проміжних та місцевих систем управління (чи самоуправління), які базуються на принципах представництва та організації. Вона має низку характеристик, які відрізняють її від інших систем: забезпечення неперервності, ієрархічної координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей; знаходження механізму вирішення соціальних конфліктів, гармонізація суспільних відносин; сприяння консенсусу різних суспільних сил із приводу основних цінностей, цілей та напрямів суспільної розвитку.

Отже, політична система суспільства – це інтегрована сукупність державних та недержавних соціальних інститутів, які виконують певні політичні функції щодо захисту інтересів соціальних груп, спільнот, і взаємодіють між собою.

2. Типи політичних системи. Політична система України

Існує кілька поширених типологій політичних систем. Так, формаційна типологія ґрунтується на традиційному формаційно-стадіальному підході до суспільного розвитку, суть якого полягає у послідовній зміні суспільно-економічних формацій. Характер політичної системи визначається економічно та соціально обґрунтованими інтересами й цілями. Звідси п'ять типів політичних систем: рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична, перехідна або трансформаційна. Остання характеризується невизначеністю політичного режиму, тобто методів державного управління, кардинальними змінами партійно-політичної системи, нестабільністю внутрішньополітичної обстановки, суперечливістю політичних процесів, ідейними розколами в суспільстві та дискусіями з питань вибору шляхів розвитку, часто ускладненням соціальних, етнонаціональних і етнорелігійних конфліктів.

Найпоширенішою є типологія політичних систем за політичними режимами, тобто поділ на тоталітарні, демократичні, авторитарні, анархічні й охлократичні. Критерієм розмежування виступає тип політичного режиму – характер і способи здійснення та взаємодії влади, суспільства (народу) і особи (громадянина).

Детальніше ми розглянемо менш класичну, а тому більш цікаву типологію політичних систем, за якою вони згруповані у певні моделі (характерні групи).

Командна політична система пройшла історичний шлях від правління єгипетських фараонів, імператорів Риму, феодальних абсолютних монархів до сучасних авторитарних, тоталітарних систем. Відповідно до панівної ідеології різновидами тоталітаризму виступають комунізм, фашизм і націонал-соціалізм. Сьогодні командні системи існують насамперед в Азії та Африці (Північна Корея, Ірак, Лівія). Дана політична система має такі риси: надмірна роль центру, в тому числі у прийнятті та реалізації рішень; командний стиль управління всіма сферами суспільного життя; ставка на силові структури; виняткова роль партійно-державного лідера й однієї ідеології; обмеження прав і свобод громадян; відсутність чіткого розподілу влади тощо.

Змагальна політична система є протилежною командній і може ефективно функціонувати за умов стабільного суспільства як єдиного соціального організму. Для неї характерні такі ознаки: наявність багатьох центрів прийняття політичних рішень, які через свої «групи тиску» впливають на державну владу; визнання рівності та гарантій прав людини й об'єднань громадян; захист конституційного ладу та його правових засад.

Соціопримирлива політична система має такі типологічні характеристики: першочерговість соціальних проблем у змаганні за утвердження політичних цілей і завдань; використання компромісів для вирішення політичних та інших проблем; професіоналізм політичного управління; прагнення до утвердження соціального миру та соціальної справедливості; високий рівень захисту прав людини; поступове, неухильне здійснення соціальних програм; політична безконфліктність і саморегульованість суспільства.

У цілому **політичну систему України** можна типологізувати як таку, що перебуває на стадії складної та постійної системної трансформації. До її основних характеристик слід віднести унітарну форму державного устрою з особливим статусом Криму, республіканську форму правління змішаного

президентсько-парламентського типу, авторитарний характер політичного режиму, багатопартійність політичного спектру з поступовим просуванням у напрямку створення партійної системи поляризованого плюралізму, змішаний (мажоритарно-пропорційний) тип виборчої системи та формування представницьких органів влади і місцевого самоврядування, ідеологічний плюралізм із визначальним впливом соціалістично-комуністичної, центристсько-ліберальної та націоналістичної ідеологій тощо.

Очевидно, що вітчизняна політична система ще не завершила формування демократичних ідеалів, ціннісних норм, визнаних у суспільстві. У зв'язку з цим її можливості інтегрувати громадськість, забезпечити стабільність досить обмежена. Слабка інтегрованість у політичну систему різноманітних груп, партій, рухів знаходить прояв у тому, що політичні сили мають обмежений доступ до процесів прийняття рішень. Посттоталітарну систему як механізм влади сьогодні краще назвати закритою, ніж відкритою. Недоліком політичної системи України є також її слабка реактивна здатність. Зокрема, вона не завжди своєчасно та адекватно реагує на існуючі та нові інтереси і потреби населення. Сьогодні найактуальнішою проблемою є формування надійних механізмів соціального зворотного зв'язку, підкорення держави контролю з боку громадянського суспільства.

3. Політичні партії. Опозиція. Лобізм.

Головна риса, що відрізняє **політичні партії** від усіх інших організацій, – це прагнення до здобуття державної влади, до заміщення державних посад своїми представниками. В сучасному розумінні перші політичні партії з'являються у другій половині XIX ст. як наслідок буржуазних революцій, обмеження або ліквідації абсолютних монархій, утвердження конституціоналізму, посилення ролі представницьких органів влади, розвитку робітничого руху. Бурхливий розвиток партій у XX ст. був обумовлений поширенням виборчого права, формуванням органів влади через вибори. Партії стали організаційними засобами артикуляції та політичного просування інтересів різних груп виборців, їх політичної мобілізації, важливою формою рекрутування та добору політичної еліти. Політична боротьба партій сприяла розвитку ліберальної демократії. Вони є головним посередником і інструментом взаємодії між громадянським суспільством і державною владою. Політичні партії в умовах демократії спрямовують соціальні конфлікти в цивілізоване русло, забезпечують мирний перерозподіл влади між різними політичними силами.

Існує чимало класифікацій політичних партій. Поки малопоширеним, але, на нашу думку, перспективним є підхід дослідника С. Коена (США), який поділяє партії на авангардні (з чіткою регламентацією діяльності, авторитарним стилем управління, радикальними методами боротьби), виборчі (без фіксованого членства, створюються для сприяння окремим кандидатам), парламентські (з чіткою структурою, демократичним керівництвом, що сприяє діяльності в законодавчих органах влади), а також партії-клуби (створюються не активними політиками, а групами прихильників певних політичних інтересів, поглядів).

Партійні системи – це частина (підсистема) політичної системи, під якою слід розуміти сукупність стійких зв'язків і відносин партій різного типу одні з одними, а також з державою та іншими інститутами влади.

Опозиція виникає як певний інституціональний механізм контролю над діями уряду й покликана захищати права та інтереси політичної меншості. У переважній більшості демократичних країн опозиція існує задля створення оптимальних умов для сталого розвитку країни та відіграє роль стабілізуючого компоненту в ротації та зміни владних політичних груп. Конструктивна опозиція та діюча влада завжди прагнуть створити систему ефективних взаємовідносин, запорукою чого є постійна зміна один одного та готовність владних політичних груп до роботи в опозиції, а опозиційних – взяти на себе політичну відповідальність.

У загальному сприйнятті, опозиційність визначається як неприйняття політичного курсу, що проводиться діючою владою. В теорії існує декілька підходів до визначення такого явища, як опозиція. Загальновизнаним є інституціональний. Він вважає опозицією парламентські фракції або політичні партії, які не згодні з політикою більшості, тобто є в опозиції до певних політичних кіл. У цьому підході можна визначити, що власне опозиція таким чином може бути різною. Вона може бути представлена у парламенті й бути парламентською опозицією, а може бути і не представлена в парламенті і тоді бути політичною опозицією.

Якщо політичні партії та політична опозиція є публічними учасниками політики, то **лобізм** характеризує тіньовий бік останньої. Лобістські організації – це формально зареєстровані або тіньові об'єднання, спілки та контори (бюро), які допомагають певним групам інтересів розв'язувати їхні проблеми, використовуючи свої зв'язки, минулий чи набутий авторитет у «коридорах влади». Специфіка полягає в їхньому посередництві (а не захисті своїх власних інтересів), зорієнтованості на політичну владу та відсутності неполітичних форм діяльності. Як правило, активність лобістських організацій зосереджена в законодавчих органах влади. Існують декілька підходів до оцінки феномену лобізму. Перший – заборонний; він прирівнює лобізм до злочинної діяльності і вимагає його ліквідації. Другий – регулятивно-правовий; він розрізняє нелегальний і легальний методи лобіювання і по-різному його оцінює, вимагаючи виключення корупції із політичної практики. В деяких країнах, як США, Великій Британії лобізм є юридичне визнаним, тоді як в інших, наприклад, у Франції, він заборонений.

Політичне лобіювання є головним засобом впливу груп інтересів. Лобізм (як явище) чи лобіювання (як діяльність) є вельми специфічним засобом досягнення цілей групами інтересів. Семантично «лобіювання» — це неофіційний, кулуарний вплив на законодавців. Як засіб впливу на владу, політичне лобіювання здійснюється в таких напрямках:

- виступи в комітетах і комісіях парламенту;
- розробка законопроектів і залучення експертів до вироблення нормативних документів;
- особисті зустрічі з законодавцями, контакти, переговори;
- організація кампаній тиску (наприклад, численні листи з вимогами та пропозиціями виборців, що їх отримують депутати);
- організація, проведення і широке розповсюдження результатів соціологічних досліджень;

- цілеспрямовані дії «своїх людей» в органах влади;
- фінансування виборчих кампаній;
- прямий підкуп посадових осіб.

Відповідно до цілей груп інтересів та сфери, яку вони представляють, лобістська діяльність буває економічною, соціальною, соціокультурною; регіональною або галузевою. В залежності від того, на яких суб'єктів прийняття рішень лобісти спрямовують свій тиск, розрізняють парламентський, президентський та урядовий лобізм. Стосовно політичної системи він може бути зовнішнім (тиск на органи влади зі сторони), або внутрішнім (лобістами є депутати парламенту, члени уряду, оточення президента, сам президент тощо).

Багатоманітність лобістських технік на різних рівнях політичного й управлінського процесу змушує вважати, що лобіювання стає невід'ємною частиною політичного процесу у плюралістичних демократіях з розвиненими механізмами групової політики.

4. Політична еліта та політичне лідерство

Політична еліта – це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь в ухваленні рішень, зв'язаних з використанням влади. Еліти (в перекладі з французького – «краще», «вибране»)

виконують у сучасному суспільстві такі функції:

- представляють в політиці групові інтереси;
- створюють оптимальні умови для їх реалізації і узгодження;
- формують мету і перспективи розвитку суспільства;
- ухвалюють стратегічно важливі рішення і використовують ресурси державної влади для їх реалізації.

Причинами утворення політичної еліти можуть бути такі фактори:

- суспільство, як всі організовані соціальні системи, потребує професійної управлінської дії, що викликає необхідність в розподілі праці;
- потреба в особах, що володіють спеціальним знаннями, навиками, досвідом, здатні здійснювати управлінські функції;
- політична нерівність в суспільстві, обумовлене нерівністю психічних, соціальних і інших умов, створює різні можливості займатися політикою для різних соціальних груп і індивідів;
- управлінська праця високо оцінюється і стимулюється в суспільстві, а близькість до влади відкриває широкі можливості для реалізації індивідуальних потреб;
- пасивність широких верств населення, які, займаючись рішенням власних повсякденних проблем, звичайно вважають за краще триматися далі від політики.

Перші спроби науково-теоретичного осмислення феномена елітизму сягають найдавніших часів. Стародавні мислителі усвідомлювали, що народ сам нездатен управляти суспільством і що історію творять вибрані

представники панівних верств. Глибоке обґрунтування ці ідеї дістали у Платона, Макіавеллі, Ніцше. Однак перші концепції еліт у їх сучасному розумінні з'являються лише наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і пов'язані з іменами Гаєтано Моски, Вільфредо Парето і Роберта Міхельса.

Вільфредо Парето (1848–1923) – італійський соціолог і економіст. Поділ на спроможну управляти суспільством еліту й нееліту він вважав суттєвою ознакою всіх людських суспільств, а **кругообіг еліт** (тобто їхню стабілізацію і подальшу деградацію) – рушійною силою суспільного розвитку. Згідно з його концепцією люди від природи наділені схильністю до маніпулювання, хитрощів і обману (цих представників еліти він називав "лисами") або ж здатністю до використання насильства ("леви"). Відповідно існують два типи суспільно-політичного правління, які послідовно змінюють один одного. Якщо правляча еліта не займається цілеспрямованим самооновленням, тоді вона деградує, що веде до соціальної революції. Суть останньої полягає, на думку В. Парето, в оновленні персонального складу керівництва суспільством.

Роберт Міхельс (1876–1936) – німецький вчений – дослідив соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства, і вивів так званий «**залізний закон олігархії**». Суть його полягає в тому, що створення великих організацій веде до їхньої олігархізації та формування еліти. Людська ж цивілізація неможлива без великих організацій, керівництво якими може здійснюватися здебільшого лише вузьким колом осіб. Маса ж через недостатню компетенцію та активність залишаються байдужими до політичної діяльності. Отже, робить висновок Міхельс, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна, елітарна група.

Політична еліта складається з правлячої еліти, яка безпосередньо володіє державною владою, та опозиційної (контреліта). Головною метою першої є утримання влади. Контреліта зорієнтована на відвоювання її у панівної еліти, найчастіше з метою реалізації певної політичної доктрини, програми. Розрізняють також відкриту еліту, що формується різними політичними групами, й закритою, представники якої належать до однієї групи.

Лідерство визначається як пріоритетний вплив з боку певної особи на суспільство, організацію або групу. Водночас, це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з ухваленням владних рішень, це керівна посада. **Політичне лідерство** виступає як свого роду підприємство, яке здійснюється на політичному ринку, при якому політичні підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої програми вирішення суспільних задач і передбачувані способи їх реалізації на керівні посади. Нарешті, політичне лідерство є символом і зразком поведінки групи, здатної реалізувати її інтереси за допомогою влади.

Необхідно зробити акцент на відмінності понять лідерство і керівництво, яке дозволяє виділити політичного лідера з плеяди політичних діячів, що більшою чи меншою мірою беруть участь в управлінні справами держави і суспільства. На нашу думку, визначення «політичний лідер» можна віднести лише до тих політиків, чия політична діяльність приводить до змін в політичній системі суспільства, а самі політики, стаючи лідерами, перетворюються на основні суб'єкти політичного процесу.

Кількість функцій, які виконує лідерство, залежить від переважаючого типу політичної культури суспільства, політичного режиму, зрілості громадянського суспільства, рівня життя більшості населення країни та інших чинників. Виділимо ті функції політичного лідерства, які характерні для більшості співтовариств, незалежно від того, на якому ступені суспільного розвитку вони знаходяться. До цих функцій, перш за все, відносяться: інтеграційна, організаторська, мобілізаційна, новаторська тощо.